

på det foreliggende grundlag etableres et samarbejde mellem statistikere, sociologer og historikere, vil meget være vundet, men foreløbig må man, hvad Adelsvældens grundlag angår, desværre lade sig nøje med et Ovid-citat: Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas. ALBERT FABRITIUS

C. RISE HANSEN: Hoveriet på Ringsted Kloster 1570–1620. Landbohistoriske skrifter udgivet af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie. Bind 2. I kommission hos Dansk Videnskabs Forlag. København 1968. lxxv + 365 s. 40,00 kr.

Gennem mange år har arkivar C. Rise Hansen jævnsides andre undersøgelser og publikationer plejet sin gamle kærlighed: studier over hoveriet i det 16. og 17. århundrede, med lensregnskaber som hovedkilde. Meget ærlig og i al sin kortfattede tidskarakteriserende m.h.t. den nu lidt ældre generations forskningsmuligheder i 1930'erne er hans motivering (i forordet) for sit værks sene fremkomst: »Andre opgaver og tilbud, der var økonomisk bedre underbygget, trængte sig på, siden tjenstligt arbejde«. Forinden havde R. H. dog bearbejdet udspisningsregistre fra Ringsted Klosters len, men ønskede at få afsluttet tilsvarende studier fra andre len, navnlig Skanderborg lens udspisningsregistre. Håbet bør opfyldes, det vil være af interesse at få bearbejdet et betydeligt jysk materiale til sammenligning med det sjællandske.

Man er Rise Hansen taknemlig for den fyldige »Indledning« (s. xi–lxxv), hvor han ikke blot belyser kilderne til hoveriets historie i tiden før 1660, men (til dels i tabelform) fremlægger og diskuterer de resultater, han er nået til på grundlag af Ringsted Kloster-materialet fra perioden 1570–1620. De nu publicerede *udspisningsregistre* (s. 3–348) har afgjort kulturhistorisk interesse, idet de illustrerer arbejdslivet fra uge til uge i regnskabsårene 1570/71, 1576/77, 1585/86, 1607/08, derefter 4 år 1610–14 og 3 regnskabsår 1617–20 (de tre førstnævnte regnskabsår dog kun i uddrag). Hvad han især tager sigte på, er naturligvis ikke opregningen af antal måltider eller af, hvor mange tønder mel, gryn, malt, humle, smør, flæsk, saltet kød og sild der blev fortæret i årets løb, men derimod de talrige oplysninger om husholdnings-, håndværks- og landbrugsarbejder udført fra år til andet, oplysninger, som med rimelighed kan motivere publikationen af alle disse registre. Hvad de indeholder af talmateriale er i alt væsentligt behandlet i indledningen, i fortsættelse af den udførlige redegørelse for de bevarede udspisningsregistre og udnyttelsen af disse.

I forordet præsenterer Rise Hansen sit arbejde som »en specialstudie og indledning til en kildeudgave, der foruden at søge hoveriets udvikling belyst også vil give et beskedent bidrag til belysningen af et klostres over-

gang til kronlen«. Det sidste har ikke ringe interesse, men anmeldelsen vil holde sig til hovedemnet: hoveriet på Ringsted Kloster. Næsten hele udspisnings-materialet fra denne periode publiceres, men det overrasker en smule, når registrene – bortset fra noter til »Indledning« – kun suppleres med oplysninger om udsæd og avl (se nedenfor) samt et lille udsnit af Ringsted herreds tingbøger 1640 og 1642 (Tillæg I-II). Kancelliets Brevbøger indeholder dog, som noterne viser, adskilligt til belysning af hoveriforhold på Sjælland.

Arbejdsbøger over udført hoveri synes ikke bevaret fra tiden før 1660, selv om fogderne vel må have gjort optegnelser om hoveriets fordeling på bønderne. Men af udspisningslister, som allerede C. Christensen (Hørsholm) havde kendskab til, fremgår det, at de hovgørende bønder (eller visse grupper af disse) fik 1, 2 eller (sjældnere) 3 daglige måltider på kronens slotte og ladegårde, og for Ringsted Klosters vedkommende er disse registre altså bevaret fra de ovennævnte regnskabsår i perioden 1570-1620, mens det fra de fleste andre år kun findes summariske oplysninger om udspisningen. Foruden de hovgørende (»bønder og arbejdere«) omfatter registrene det daglige folkehold samt håndværkere og endvidere fremmede på gennemrejse. Langt ned i 1500-tallet blev desuden mange fattige bospist. En kristelig og social funktion skjuler sig under det hyppige »Givet i Guds navn for porten«. Kongen og fyrstelige gæster nød indkvartering og bospisning. Det samme gjaldt adelige, der tillige opnåede videretransport.

De ældste registre omtaler ikke direkte bospisning af hovbønder. Endnu 1570/71 er det vanskeligt at udskille dem fra personer, der gør arbejde mod betaling. Mere specificeret og pålideligt er regnskabet 1576/77; her er klostrets daglige folk nævnt, og blandt dem, der er »udspist til arbejder udi klostret«, anføres uge for uge hovgørende, håndværkere, fanger, fattige, landgildeydende bønder m.fl. Lønningslister gør det muligt at udskille faste plovfolk, sædemænd, slagtere og lergravere; også 3 ålefiskere og nogle tærskemænd modtog løn, mens staldrensning og gærdesætning synes udført af hovarbejdere. De vedagende bønders antal kan næppe bestemmes nøjagtigt. Udspisningsregistre efter 1600 er renskrifter af nu tabte forlæg, og fejl kan ikke altid kontrolleres. Nu er det faste personale og håndværkerne udskilt for sig, dog er der fejlplaceringer.

I 1585/86 fik klostrets hovbønder normalt 1 måltid pr. dag, mens en del personer, der hjalp håndværkere, fik 2 og klostrets faste folk i reglen 3 måltider om dagen eller 20 om ugen (ved særligt betroede opgaver var det samme tilfældet). Ugedagsmændene gjorde hveranden uge 1 dag og hveranden uge 2 dage hoveri. Assistance ved tilberedning af fødevarer gav en fortrinsstilling m.h.t. bospisning! Når der til mænd, der forfærdigede båse, blev givet såvel 3 som 2 måltider, en enkelt gang kun 1, kan man vel gætte på, at arbejdet ikke i alle tilfælde har strakt sig over en hel

dag. Hovbønder har altså udført lettere håndværkerarbejde. 3 måltider daglig kunne også være »lokkemad«. Da man i oktober 1618 manglede sæderug og satte hovbønder til tærskningen, der ellers var daglejerarbejde, fik de 3 måltider en uge igennem (s. xxxiv og s. 291). Det minder om visse brændevinstilbud til hovbønder, der udførte ekstra høstarbejde i det ellers bespisningsfrie 18. århundrede.

Klostrets husholdning var ret dyr, udgifterne lå allerede 1605/06 over rentekammer-taksten, og revisionen gjorde år efter år kritiske antegnelser, hvorefter skriveren måtte forsikre, at m.h.t. bespisningen såvel af bønderne som af klostrets daglige folk »skulle rammes kgl. majestæts gavn, det mest muligt kunne være«. Nedsikringer måtte gennemføres, men ejendommeligt nok var der efter et lensmandsskifte i 1615 en stærk stigning i antallet af måltider, før udspisningen 1619/20 helt ophørte, først ved avlingshoveriet og året efter også for de øvrige hoverigørendes vedkommende.

Da udspisningsregistre ikke anfører bøndernes navne, kan man ikke se, hvorvidt beboere fra bestemte landsbyer har haft specielle arbejder at udføre. R. H. har bemærket, at det efter 1600 ofte er et bestemt antal personer, der forretter visse angivne arbejder, som forekommer næsten hver uge, således er det hyppigt 4 mand, der kaster korn på lofterne, mens 4 bærer øl ned i kælderen efter brygning. Nogle arbejder udføres en bestemt ugedag, transporten af øl og sandkørsel til kælderen tiest en lørdag. Ugentlig bringes der brænde til bryggers, bagers og stegers, i sommertiden også brænde til maltgøring og om vinteren til opvarmning af værelser; borgestuen blev åbenbart først opvarmet i november. Om kvindelig arbejdskraft giver registre en del oplysninger. Det siges ikke udtrykkeligt, at de har deltaget i høstarbejdet, men det er sandsynligt.

Kan udspisningsregistre give nogenlunde korrekte oplysninger om *hoveriets omfang*? Spørgsmålet er overordentlig vigtigt, også i metodisk henseende. Får man ikke pålidelig vejledning på dette punkt, er vi ladt i stikken, hvad udviklingen angår. Derfor bør de 14 tabeller, der skal illustrere hoveriets omfang på fra 6 til 11 tidspunkter (regnskabsår) indenfor 50-årsperioden, nøje studeres.

Tabellerne 6 og 7 viser henholdsvis avlingshoveriets og plishoveriets fordeling på årets måneder. Med udeladelse af oplysningerne bl.a. fra det meget ufuldstændige register 1570/71 får man følgende oversigt over *helårshoveriet i dage*:

	1576/77	1585/86	1607/08	1617/18	1618/19
Avlingshoveri	ca. 6400	4597	3261	3258	2940
Plishoveri	4202-4525	8254	5938	5145	6004
	10600-10925	12851	9199	8403	8944

Er det rimeligt at antage, at hoveriet i perioden 1586–1607 skulle være reduceret med henved 30 pct. (såvel for avlings- som plishoveri, hvor opdelingen 1576/77 iøvrigt må synes meget tvivlsom)? Rise Hansen kalder med god grund tallene for det samlede hoveri 1607/08 »opsigtsvækkende«. Han mener, at nedgangen navnlig falder på høhøsten, dog var kornhøsten særlig ringe i 1607. Hvis tallene for udsæd er rigtige, tyder de på nogen formindskelse af græsmarksarealet siden 1585. Forklaringen på det reducerede antal hoveridage søger R. H. iøvrigt i indførelsen af *hovmål* i denne periode. Ud fra oplysninger om forholdene andetsteds (Nyborg slot 1585, Børringe og Lindholm ladegårde samt Skanderborg len 1606 og Hagenskov len 1616), antager R. H., at der i den omtalte periode er sket en regulering af avlingshoveriet, idet hver mand har fået sit stykke af hovmarken at dyrke og sin andel af gærderne at holde vedlige. Dette forhold findes dog først omtalt ved Ringsted Kloster i 1640 (s. lx).

Det står Rise Hansen klart, at indførelse af *hovmål* næppe kan motivere hele den tilsyneladende nedgang i hoveridage, og at materialet indeholder mange usikkerhedsmomenter. I 1570/71 er de hovgørende åbenbart ikke blevet bespist, i hvert fald er de ikke indført i udspisningsregistret. Kan man derefter stole på, at så godt som alle er med 1576/77 og i senere registre? Kan 1 måltid pr. mand ikke undertiden antyde, at det kun drejer sig om halvdagshoveri? Når det gælder langægter kan hovbonden vel kun have fået et måltid ved starten, eventuelt atter et ved tilbagekomsten, hvis han har varer med fra købstaden. En række andre »tvivlsomme« forhold er dog væsentligere.

Allerede avlingshoveriets fordeling på månederne (tabel 6) giver indtryk af nogen usikkerhed. Da pløje- og høsttider kan variere ret stærkt fra år til år, overrasker det vel ikke, at april-dagetallet enkelte år kan nærme sig tallet for maj, som er den almindelige vårsædemåned, eller at juli visse år kan ligge over august, i 1617 endog med mere end det dobbelte antal hovdage. Men en nedgang på 36 pct. fra 1585/86 til 1607/08 for juli-august under eet er påfaldende stor. Mens udsædsmængden skulle være ret uforandret (Tillæg I), er arbejdsydelsen pr. td. udsæd efter R. H.s udregning overordentlig forskellig: for årene 1585, 1607 og 1618 2,7, 3,5 og 3,0 pløjedage pr. td. rug, men 1610 og 1612 kun henholdsvis 1,2 og 0,9 dage. De sidste tal er usandsynligt lave. Meget bedre er det ikke med tallene for forårsplojningen, hvor registre fra marts til maj kun er bevaret for 3 år og viser: i 1611 2,3 dage, i 1612 1,9 og i 1618 5,6 dage. Også tallene for efterårsplojningen er visse år »svage«, og med rette betegner R. H. derefter registrene for årene 1610/11–1613/14 som »ufyldestgørende og urigtige«. Men så bliver jo tabel 2 helt misvisende til belysning af avlingshoveriet. Også tallene for 1607/08, 1617/18 og 1618/19 indeholder »sikkert« fejl i enkeltheder, erkender R. H., men han vrager dem ikke: »... det er iøvrigt netop år, hvor der ikke spores særlig hensyntagen

til revisionens bestræbelser for at beskære omkostningerne ved bespisningen«. Hvad denne hensyntagen betyder, fremgår vel af, at der i perioden 1602–20 er 2 år, hvor summen af måltider er 12–13.000, 2 med 11–12.000, 1 med 10.600, 3 med 9–10.000, 4 med 8–9.000 og 1 med 6.500 måltider. – Er det ikke fuldkommen usandsynligt, at *det faktisk udførte avlingshoveri* – og det er dog *det*, man spørger om – skulle bevæge sig i en tilsvarende zig-zag-kurve?

Mistilliden til avlingshoveriets tal finder – som antydnet – næring i tabel 2, der illustrerer opdelingen i arbejdsgrupper: gærdelukning varierer fra 99 til 454 årlige dage, pløjning fra 86 (et enkelt år 0) til 532, møgarbejde fra 120 til 836, høhøst fra 291 til 2633, rughøst fra 268 til 577 (men de fleste regnskabsår er tallene ufuldstændige), byghøst fra 240 til 892 (tre andre år henholdsvis 341, 326 og 736, men de øvrige år er materialet ufuldstændigt); for de mindre høstarbejder savnes tallene praktisk talt overalt. M.h.t. *plishoveriet*¹ (tabel 3) anmærker R. H., at »Arb. m. brændsel« ikke omfatter alt udført arbejde, i hvert fald ikke efter 1600 – og så varierer disse tal endda kun fra 1543 i 1585/86 til 2919 i 1607/08; de fleste år er dagetallet ca. 2100–ca. 2300. At håndlangerarbejdets omfang er yderst forskelligt fra år til år godtager man gerne, men det er mindre rimeligt, at »Arb. m. husdyrene« varierer fra 88 til 304 og »Slagtning« fra 40 til 298 (at »Husligt arbejde« 1576/77 kun står til 38 dage, kan man måske se bort fra, da de øvrige 9 regnskabsår varierer så beskedent som fra 309 til 495). Ved års-sammenligningen må det bemærkes, at »Hør- og hamparb.«, »Forskelligt« og »Ubestemmeligt« i 1585/86 ialt andrager nøjagtigt 3800 af 8254 dage (heraf sidstnævnte rubrik 3081), mens kun »Forskelligt« forekommer i enkelte senere regnskabsår. Det betyder, at de øvrige arbejdsgrupper i virkeligheden tilsammen år for år tegner sig for et *større* antal hoveridage end i 1585/86; det er navnlig tilfældet 1618–19. Det udelukker naturligvis ikke, at enkelte arbejder, f.eks. humleplukning, er svindende, men R. H. lader her formode, at visse registre i nogen grad svigter. Hvad angår hør- og hamparbejde, ændrede det åbenbart karakter derved, at materialerne blev uddelt til bønderne, der så skulle spinde hjemme, jfr. Kanc. Brevb. 27. maj 1614 og årsregnsk. 1618/19 (udgavens s. 303), hvis oplysninger iøvrigt ikke er respekteret i tabel 3.

Ifølge tabel 14, »Spanddagernes fordeling på plishoveriets arbejdsgrupper«, beslaglægger »Arb. m. brændsel« de fleste år ca. 80 pct. el. mere af samtlige spanddage, »Arb. m. korn« om ved 15 pct. og »Husligt arbejde« fra 1 1/2 til godt 3 pct. Sten-, tømmer- og jordtransport forekommer i forbavsende få år. Ved beregningerne over hoveriets årlige størrelse (i hove dage pr. bonde) er *langægter* ikke medregnet. Efter registret 1585/86 kan der noteres 156 langrejser og *gående rejser* (antagelig

¹ Regnskabsåret 1570/71, der her kun har få poster, er ikke taget i betragtning.

husmænds), men de kan jo ikke uden videre sammenlignes med de 73 langægter i registret 1618/19 (jfr. s. lxvii). Når oplysninger på dette punkt savnes gennem mere end 30 år, betyder det da, at bønderne *ikke* blev bespist med et måltid, når de kom tilbage fra rejsen? Det er jo helt usandsynligt, at langægter i mange år ikke skulle forekomme. Og må man ikke uundgåeligt frygte lignende udeladelser på andre områder? – Det er iøvrigt ganske interessant at se, at 50 langægter og rejser i 1585/86 gik til København, 40 til Korsør, 30 til Sorø, de fleste andre til ubestemmeligt sted, men 1618/19 gik 55 af 73 langægter til Køge, kun 4 til København, 2 til Slagelse og 12 til ubestemmeligt sted. Kornægterne i registrene var kun få, de fleste rejser gjaldt husholdningsvarer, især sild og anden fisk. »Der må imidlertid have været mange andre ægter med korn, tømmer, mursten, salpeterjord o.l., hvis antal slet ikke lader sig beregne« (s. lxvii). R. H. nævner fadeburstransporterne, ægterne med skrivere, rejsende hof-folk og med adelige (selv om klostrets postvogn her lettede bøndernes kørsel, Ringsted-borgere havde iøvrigt også piigt til at gøre ægter for klostret). Og han noterer, at det for visse år ikke er muligt at fastslå, hvor stor en del af avlingshvervet og af ugedagsmændenes arbejde der var spanddage. På denne baggrund er det lidt underligt at se spanddagsprocenten anført: højest i 1607/08 med 64,7 pct., i tiåret 1610–20 svingende mellem 43,3 og 55,0 pct., mens der for de tidligste regnskabsår kun kan noteres 26–30 pct. Er disse relative tal nogetsomhelst værd?

Tillæg I indeholder »Oplysninger om det udsåede og det indavlede korn på Ringsted Klosters ladegård« (1566–1619, diverse år). Når Rise Hansen s. lvii f. benytter disse tal, bl.a. til støtte for udspisningsregistrenes pålidelighed 1576/77 og 1585/86, må det betyde, at han stoler på tallene. Det ligger imidlertid sådan, at gennemsnittet for de 22 år, hvor såvel udsæd som avl af rug er anført (beregnet af R. H.), kun bliver 1,9 fold og tilsvarende for byg i 18 år 2,4 fold; havre (kun 4 år med 1,3 fold) kan ikke komme i betragtning. Til støtte for et høstudbytte på kun et par gange udsæden vil man måske anføre, at Gunnar Olsen i sin tid har beregnet foldudbyttet på en række af kronens ladegårde i perioden 1610–60 (med mange lakuner) til 2,1 for rug og 2,7 for byg (Hist. Tidsskr. 10. rk. VI, s. 446). Han anfører dog samtidig udtalelser, der viser, at 2–3 fold ansås for dårlig høst, og fremhæver (anf. st., s. 447), at lensmændene var interesseret i at tegne et mørkt billede af deres udbytte af ladegårdsdriften, hvilket muligvis prægede deres tal. Hertil kunne føjes, at man jo ikke har sikkerhed for, at hele den angivne (opmålte) udsæd virkelig *kom* i jorden og endnu mindre for, at *al* indhøstet sæd blev aftærsket og opmålt (ikke blot megen havre blev fodret op i strået, til dels grønt). Bevarede bondeskifter fra Nordsjælland i tiden efter 1630 viser i hvert fald, at høstudbyttet af rug og byg almindeligt blev anslået til henved det dobbelte.

Af denne anmeldelses mange detaljer må det fremgå, at udspisningsregistrene som kildemateriale til hoveriets historie er ufuldstændige og urigtige på mange punkter. Det har udgiveren ikke fortiet, men ved at meddele de mange tabeller risikerer han i høj grad at blive taget til indtægt for en opfattelse af udviklingen, som han ikke *kan* og formentlig heller ikke *vil* hævde (f.eks. ud fra tabel 13, der giver det umiddelbare indtryk, at en bondes gennemsnitlige hoveri blev halveret i de 30 år efter 1576/77). I stedet for både her og der at mane til forsigtighed med dette store, usikkerhedsfyldte materiale, hvad den statistiske udnyttelse angår, burde Rise Hansen åbent have erklæret, at om hoveriets udvikling i perioden 1570–1620 er vi i *hovedsagen* ikke bedre orienteret end før; jeg vil endda mene, at denne publikation øger forvirringen unødigt for læsere i almindelighed. De overordentlig mange interessante enkeltheder i udspisningsregistrenes kulturhistoriske mosaik skal prises, men hoveriets *omfang* på Ringsted Kloster kender vi stadig ikke. Er andre lens udspisningsregistre ikke mere overbevisende, må der for fremtiden gøres kortere proces ved behandlingen af dette materiale.

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

SVEND LARSEN: Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17de Århundrede I–II. Fynske Studier V. Udg. af Odense Bys Museer. Disp. Odense 1965. 315, 510 s. Ill. 90 kr.

I sammenligning med den ofte meget dystre skildring af det danske borgerskabs vilkår i 1600-tallet, som en ældre generation anlagde, har den nyeste forskning ikke blot kunnet fremlægge en langt større konkret viden, men også en betydeligt mere afbalanceret og nuanceret vurdering. J. A. Fridericia lagde hovedvægten på, at borgerstandens »fremblomstring« blev standset og ødelagt af krigene i Christian IV.s og hans efterfølgers tid, trods de spæde muligheder for materiel vækst, der havde været til stede ved århundredeskiftet; kapitalmangel, udenlandsk konkurrence og mangel på en hjemlig industri bidrog ligeledes væsentligt. Fridericia fandt det endda nødvendigt at fremdrage de momenter, der kunde tale til undskyldning for, at Christian IV ikke greb det jydsk borgerskabs opfordring 1629 til at gøre op med det forkætrede adelsvælde.¹

Moderne forskning er tilbøjelig til at anlægge et noget mindre pessimistisk syn på borgerstandens (købmandsaristokratiets) økonomiske aktivitet, men har samtidig meget stærkt betonet de merkantilistiske – omend ikke dermed *ipso facto* borgervennlige – træk i regeringens politik

¹ J. A. Fridericia i Danmarks Riges Historie IV, 1896–1902, s. 65 ff., 331 ff., 489 f., 502, 615 f. En noget mindre barsk vurdering af situationen i sidste halvdel af 1500-tallet giver Wm. Møllerup, sst. III:2, s. 275 ff.